

ια' - λα'), εἰς τὸν ὅποιον σημειοῦται τὸ ἀντικείμενον ἐκάστης πράξεως, οὕτως ὥστε, διεξερχόμενος ὁ ἔρευνητὴς μόνον 20 σελίδας, εὐρίσκει τὸ ζητούμενον. Τὴν παράλειψιν ταύτην — ἀτυχῶς ἀνεπίδεκτον πλέον διορθώσεως — δὲν σημειῶνω ἐκ πνεύματος μεμψιμοιρίας, ἀλλὰ διὰ τὴν προσέξῃ ὁ φίλος Καθηγητὴς κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ὑπολοίπων τεσσάρων τόμων, μὲ συμβόλαια Κεφαλῆνιας, Χίου, Καστελλορίζου, Ἡλείου καὶ Αἰτωλίας, τὴν ὁποίαν ἔχει προαναγγεῖλει, νὰ μὴ ἐπαναληφθῇ τὸ λάθος τοῦτο.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ

Μιχ. Χ. Γκητάκου, Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Στεμνίτισης (Γορτυνίας) ἐξ ἐπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς, εἰκονογραφικῆς, ἐπιγραφικῆς καὶ αἰσθητικῆς. Ἐν Ἀθήναις 1959 (σ. 283, 8^ο — 154 εἰκόνες καὶ σχέδια ἐντὸς κειμένου).

Ὁ δ.θ. Μ. Γκητάκος ἐμελέτησε καὶ περιέγραψε διὰ τοῦ ὑπὸ κρίσιν τόμου τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς γορτυνιακῆς κώμης Στεμνίτισης, τανῦν Ὑψοῦντος κακῶς μετονομασθείσης, εἰς δύο μέρη διαιρέσας τὴν μελέτην. Εἰς τὸ Α' μέρος ἐξετάζει τὰ μνημεῖα (σελ. 17-239) κατὰ σειράν, 1. Παναγία Μπαφέρω, 2. Ἅγιος Νικόλαος, 3. Προφήτης Ἡλίας, 4. Τρεῖς Ἱεράρχαι, 5. Ζωοδόχος Πηγὴ, 6. Ἅγ. Παντελεήμων, 7. Καταγιώργης, 8. Μονὴ Προδρόμου, 9. Ἅγ. Γεώργιος, 10. Ἅγ. Ἀνδρέας. Τὸ Β' μέρος (σ. 243-254) εἶναι ἡ αἰσθητικὴ θεώρησις τῶν ἀνωτέρω μνημείων. Ἐν ἐπιλόγῳ ὁ συγγραφεὺς ἀνακεφαλαίωνει τὰ ἐπιτεύγματα τῆς παρούσης μελέτης ἀπὸ πάσης ἀπόψεως (σ. 257-261), καταχωρίζει τὴν χρησιμοποιηθεῖσαν βιβλιογραφίαν (σ. 263-270) καὶ παραθέτει πίνακα προσώπων, πραγμάτων κλπ.

Ὁ συγγραφεὺς ἐξηγεῖ ἐν προλόγῳ ὅτι τὴν μελέτην συνέγραψε παρακινήθεις ἐκ τοῦ λόγου ὅτι « αἱ περὶ τῶν μνημείων ἰδοῦσαι τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἐργασίαι παρουσιάζουσιν ἐν πολλοῖς μεγάλα κενὰ καὶ ἀπέχοντα τῆς πραγματικότητος στοιχεῖα, καθιστῶντα ἀνέφικτον τὴν ἀληθῆ περὶ τούτων ἀντίληψιν καὶ τὴν ἐκ ταύτης ὀρθὴν περὶ τῆς ἀξίας των κρίσιν » καὶ τοῦτο διότι « πολλὰ τῶν μνημείων ἀνεπαρκῶς ἠρευνήθησαν, ἕτερα πάλιν ἀκροθιγῶς, ἄλλα δὲ οὐδεμίᾳ προσοχῆς ἠξιώθησαν ». Τὴν μελέτην παραδόξως ἐξέδωκεν ἡ « Ἀδελφότης Στεμνιτισιωτῶν ». Εἰσαγωγικῶς (σ. 11-12) ἐξηγεῖ πῶς χρησιμοποιεῖ τὸ συγκεντρωθὲν ὄλικόν, ποῖα μνημεῖα παραλείπει ὡς νεώτερα κτίσματα ἢ ἀπολέσαντα πᾶσαν ἀρχαιολογικὴν ἀξίαν καὶ τίνα σημεῖα παλαιογραφικὰ χρησιμοποιεῖ κατὰ τὴν μεταγραφὴν τῶν ἐκδιδομένων ἐπιγραφῶν ἢ χαραγμάτων, χωρὶς καὶ νὰ παραθέτῃ πίνακα τούτων, ἀρκοῦμενος νὰ

2 - 5 - 1960

τὰ χαρακτηρισίη ὡς « διεθνῶς επικρατέστερα ἐπιγραφικὰ σύμβολα », ἐκ πρώτης ὄψεως ὅμως μὴ ὄντα τοιαῦτα. Προκαταβολικῶς δέον νὰ σημειωθῆ ὅτι περὶ τῶν ἐξεταζομένων μνημείων πρόσφατος εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ Ν. Μουτσοπούλου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, ἐν Ἀθήναις 1956, καὶ ὅτι τὸ ὕλικόν ποῦ ἐξετάζει ὁ Γκ. ἔχει μελετηθῆ ὑπὸ ἐντοπίων ἐρευνητῶν — τοῦ Γ. Σταμίρη, τῆς Κ. Φατούρου καὶ τοῦ ὑποφαινομένου —, ἄνευ γνώσεως τῶν ὁποίων ὁ σ. (κατὰ παράβασιν τῶν ἐπιστημονικῶς κρατούντων) προτρέχων ἐξέδωκε μὲ ἀξιώσεις μάλιστα τὴν παρούσαν μελέτην.

Ἄτυχῶς πολλὰ καὶ βασικὰ σφάλματα ἔχει ἡ προκειμένη μελέτη, πολλὰς παρανοήσεις, πολλὰς τολμηρὰς ἐρμηνείας καὶ ἐσφαλμένην μέθοδον. Ἐν πρώτοις νομίζομεν ὑποπτον, αὐθαίρετον καὶ ἀποτέλεσμα φαντασίας πολλῆς τὸ σύνταγμα τῶν ἀκιδιογραφημάτων καὶ λοιπῶν χαραγμάτων, ποῦ ὁ Γκ. ἐκδίδει στηρίζων ἐπ' αὐτοῦ μάλιστα τὴν τιμὴν τῆς προσφορᾶς ἀγνώστων σελίδων εἰς τὴν τοπικὴν ἱστορίαν τῆς ἐρευνημένης περιοχῆς. Εἶναι τόσον πολλὰ ὅμως ταῦτα καὶ πολλὰκις τόσον παράδοξα, ὥστε δύσκολον εἶναι νὰ ἐπιλέξῃ κανεὶς τὰς ἐπιτυχεῖς ἐπ' αὐτῶν ἀναγνώσεις. Τὰ σχόλια ποῦ τὰ συνοδεύουν ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ χαρακτηρισίη ὡς κατὰ κανόνα ἀσήμαντα, ξένα πρὸς τὴν πραγματικότητα ἢ μαρτυροῦντα πρόθεσιν ἐπιδείξεως ἀκαίρου σοφίας, καταντῶντα ὅμως κοινοῦ τόπου δείγματα. Οὕτω π.χ. ἐν σελ. 48-49 σχολιάζονται αἱ ἐν ἐπιγραφῇ ἀπαντῶσαι λέξεις *πόλισμα*, *δυσάλωτον*, *βάθρα*, *νηός* (;), *πολεμίων*, μετὰ παραπομπῆς εἰς ἀρχαίους συγγραφεῖς, παρέχεται δὲ ἡ ἀνήκουστος ἐτυμολογία τῆς ἐπωνυμίας *Μπαφέρω* τῆς Παναγίας, ὡς προεληθούσης ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ *Ma* (= ἀλλ' ὅμως) + *Ferra* (= ἀπτόητος, ἀτρόμητος) > *Maferrea* (κατὰ συνεκφήνησιν) > *bafferrea* > *bafferro* (= Μπαφέρω, « κατὰ τινὰ κατὰ τὴν προφορὰν παραφθοράν »)! Εἰς τὴν σ. 64 πληροφορεῖται ὁ ἀναγνώστης ὅτι *δισκοπότηρα* εἶναι ἱερὰ σκεύη καὶ δὴ τὸ Ἅγιον Ποτήριον καὶ ὁ Ἅγιος Δίσκος μετὰ παραπομπῆς εἰς τὴν Πατρολογία τῶν *Migne*. Παρὰ τὴν ἀλήθειαν βλ. τὸν ἐν σ. 85 ὑπομνηματισμὸν τῆς λέξεως ῥουθούνη. Εἰς σ. 116 ὑπομνηματίζονται αἱ λέξεις *κατακαημένος*, *σιενάζει*. Εἰς σ. 127-128 παρέχονται μυθώδεις διηγήσεις σχετιζόμεναι πρὸς τὴν μονὴν Ζωοδόχου Πηγῆς, ἢ θέσεις τῶν ὁποίων, ἂν ἐκρίνοντο ἀπαραίτητοι, θὰ ἦτο εἰς ὑποσημείωσιν (ἔδῳ καὶ τις ὀνομαστικὴ ἀπόλυτος « θελήσας ποτὲ νὰ ἱερουργήσῃ διεργάγη τὸ ποτήριον »!). Εἰς σ. 155-156 ἐξ ἀφορμῆς χαράγματος σκιαγραφεῖται ὁ ἀνακαινιστὴς τῆς μονῆς Γερμανὸς Κάτζιας, ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιγραφῶν κλπ. Ἄλλ' ὑπάρχει εἰς Βιβλιοθήκην Δημητσάνης ὁ χρφ. κτητορικὸς κῶδιξ τῆς μονῆς, ὁπόθεν πλείστας εἰδήσεις ἠδύνατο νὰ λάβῃ ὁ σ. γενικώτερον περὶ Στεμνίτισης, κατοίκων, οἰκογενειακῶν ὀνομάτων, τοπωνυμίων κλπ., ὡς ἐπίσης ὁ τῆς μονῆς Προδρόμου. Τὸ περιεχόμενον τῶν χειρογράφων τούτων καὶ ἄλλων ἐγγράφων εἶναι ἀπαραίτητον, εἶναι χρησιμώτατον διὰ τὸν μελετητὴν

τῶν μνημείων. Ταῦτα τὰ ὀλίγα δείγματος χάριν ἀναφέρονται, ὡς πρὸς τὸν ὑπομνηματισμόν.

Ἡ περὶ τῶν μνημείων Στεμνίτισης ἐκδοθεῖσα μακρὰ συγγραφή τοῦ Μ. Γκ. ὑπεβλήθη εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἐπὶ ὑψηγείᾳ. Ὡς ἐκ τούτου ὁ σ. παρουσιάζων μὲ ἀξιώσεις πολλὰς τὴν ἐργασίαν ἤρυνε κατὰ πολὺ τὰ πλαίσια αὐτῆς καὶ ἀφορμὰς μόνον λαμβάνων ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων καὶ δὴ τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων, εὗρίσκει τὴν εὐκαιρίαν τοῦτο μὲν νὰ παρακολουθήσῃ ἱστορικῶς καὶ μετὰ βιβλιογραφίας τὴν ἐξέλιξιν τύπων καὶ θεμάτων ἀπὸ τῆς διαμορφώσεως αὐτῶν, τοῦτο δὲ ν' ἀποφανθῇ ὡς ἀπὸ καθέδρου περὶ ἐκάστου ἐξ αὐτῶν. Ἐν τῇ προσπαθείᾳ ταύτῃ πολλάκις ἐξέρχεται ἐντελῶς τῶν ὁρίων τῶν θιγομένων θεμάτων, προσπαθεῖ νὰ διδάξῃ ὡς αἰσθητικὸς, φθάνει μέχρι ἀφορισμῶν καὶ ὅλως ἀκαίρως ἐπιχειρεῖ συστηματικὴν συγγραφὴν, δογματίζων (βλ. π.χ. σ. 19 «ἔχω τὴν μετὰ πολλῆς πιθανότητος γνώμην», σ. 21 «ἡμεῖς ἄνευ τινὸς διαταγμοῦ θὰ συνετασόμεθα...» κλπ.) κατὰ τρόπον μὴ προσήκοντα εἰς ἐπιστήμονας. Πόσον ὀλισθηρὸς εἶναι ὁ δρόμος οὗτος ἀποδεικνύουν αἱ ἐμπεριστατωμέναι παρατηρήσεις ἐπὶ λεπτομερειακῶν θεμάτων εἰκονογραφίας, ὡς πρὸς τὰς ἀκροβασίας, τὰς παρανοήσεις, τὴν ἔλλειψιν ἀφομοιωτικῆς ἱκανότητος τοῦ συγγραφέως κλπ., δημοσιευθείσης ἤδη βιβλιοκρισίας (Α. Ξυγγόπουλος, «Πελοποννησιακὰ» Γ' - Δ', 1958-59), παρατηρήσεις μὴ ἐπαναλαμβανόμεναι ἐνταῦθα.

Ὁ σ. διακατέχεται ἀπὸ μίαν ἔμμονον τάσιν νὰ ἀναγάγῃ τὰ ἐξεταζόμενα μνημεῖα τῆς Στεμνίτισης εἰς χρόνους ὅσον τὸ δυνατὸν ἀπωτέρους. Μὲ τὴν πρόθεσίν του ταύτην καταλήγει εἰς ἐκκληκτικὰ συμπεράσματα, παρασυρόμενος καὶ ἀπὸ τὰς ὑπ' αὐτοῦ διδομένας ἀναγνώσεις καὶ ἐρμηνείας ἀκιδιογραφημάτων ὑπαρκτῶν ἢ μὴ. Οὕτω τὸν ναὸν τῆς Παναγίας Μπαφίρως χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1149 (σ. 21) μὲ ἥκιστα σοβαροὺς συνδυασμούς, τὰς δὲ τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ ἀνάγει εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ ΙΕ' αἰ. καὶ ἐν μέρει εἰς τὸν ΙΓ' αἰ., ὑποστηρίζων ὅτι δὲν εἶναι ἔργα τῆς αὐτῆς χειρὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ χρόνου. Πρόκειται περὶ κτίσματος τοῦ ΙΖ' αἰ., τοιχογραφηθέντος τὴν ἴδιαν ἐποχὴν ὑπὸ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀγιογράφου, ἴσως ὑπὸ τῶν συνεργαζομένων ἀδελφῶν Μόσχων, κατὰ τὴν πιθανωτάτην γνώμην τοῦ καθηγ. Ξυγγοπούλου.

Εἰς τοὺς πρὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνους ἀνάγει ὁ σ. τὴν ἴδρυσιν τοῦ ναοῦ τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ (σ. 67), χαρακτηρίζων αὐτὸν τε καὶ τὸν προηγούμενον ὡς τὰς «ἀρχαιότερας ἐπιμήκεις θολοσκεπαστοὺς μονοκλιτοὺς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος», βοηθεῖα «τοῦ πάχους τῶν ἐν τῇ τοιχοποιίᾳ τοῦ ναοῦ τεμαχίων πλίνθων» κλπ. Οὕτω διαφωνεῖ πρὸς τὸν καθηγ. Γ. Σωτηρίου, τὸν ἀρχιτέκτονα Α. Ζάχον, ὅλους ἡμᾶς καὶ πρὸς αὐτὰ τὰ πράγματα. Μακάρι νὰ ἠδυνάμεθα ἐκ τοῦ πάχους τεμαχίων πλίνθων νὰ χρονολογήσωμεν μετ' ἀκριβείας

τὰ μνημεία. Ὡς πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἰδίου ναοῦ «ἀδιστακτῶς» νομίζει ὁ σ. (σ. 81) ὅτι ὁ μὲν παντοκράτωρ χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰ., ἀπηχῶν τὴν τέχνην τῶν μεγάλων Βυζαντινῶν κέντρων, αἱ δὲ λοιπαὶ τοιχογραφίαι ἐγένοντο ἓνα αἰῶνα μεταγενεστέρως. Ὁ σ. δὲν κάμνει καθόλου λόγον διὰ τὴν λεπτολόγον διακόσμησιν τοῦ ναοῦ, δὲν ἀντελήφθη ὅτι τὰ ἔργα τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ ἐνθυμίζουσιν τὰ τῆς μονῆς Καισαριανῆς, ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτὸν χρονολογῶν αὐτὰ κατὰ τὸν ΙΣ' αἰ., ἐνῶ ἀναφέρει χάραγμα τοῦ ἔτους 1428 (Ἰποπτον βεβιάως) ἐπὶ τοιχογραφίας μεταγενεστέρως. Ἐν σ. 21 ἀναφέρει ὅτι ὁ Ζάχος περιγράφων τὰς τοιχογραφίας τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ ἀποδίδει αὐτὰς εἰς τὴν Μπαφέρω. Ἡ ἀνακάλυψις ὁμοῦ δὲν εἶναι ἰδική του, διότι ἡ παραδρομὴ ἐσημειώθη ἤδη ὑπ' ἐμοῦ (ΕΕΒΣπ. ΚΖ', 1957, σ. 407).

Ὡς πρὸς τὴν μονὴν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦτο μόνον ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή (σ. 142-143) ἐξ ὄλων τῶν ἐνδείξεων εἶναι τοῦ τέλους τοῦ ΙΖ' αἰ., τὸ ἔτος 1432, ἀδύνατον καθ' ἑαυτὸ, εἶναι παραχαραγμένον, ἀντὶ δὲ ΑΧΟΒ ἀνεγνώσθη λόγῳ πτώσεως τοῦ κονιάματος ὡς ΑΥΛΒ' (Γριτσόπουλος, «Θεολογία» Κ', 1949, σ. 339). Ἔχομεν ἐκπεφρασμένην γνώμην περὶ τῆς ἡλικίας τοῦ μνημείου τούτου καὶ ὑπενθυμίζομεν ὅτι ὑπάρχει ἐν Δημητσάνῃ ὁ κτητορικὸς κῶδιξ τῆς μονῆς. Ἀδύνατον νὰ καταλήξῃ τις εἰς σαφῆ συμπεράσματα μὲ μόνον τὴν ἀρχαιολογικὴν, χωρὶς ἀρχαιολογικὴν, ἔρευναν. Τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτου Λακεδαιμονίας Θεοδωρήτου εἰς τὴν ἐπιγραφὴν καὶ μόνον αὐτὸ λύει τὸ πρόβλημα. Χρειαζεται λοιπὸν καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Τὰ ἐν σ. 146-147 σχόλια τοῦ ὑπ' ἀριθ. 30 χαράγματος εἶναι ἀτυχῶς προχειρότητες. Τὰ ἀναφερόμενα περὶ συμπλοκῆς Στεμνιτσιωτῶν πρὸς Τούρκους ἐλέγχονται ἀφ' ἑαυτῶν ἀπαράδεκτα, ἀφοῦ τὸ 1703 ὑπὸ Ἐνετοκρατίαν Τούρκοι δὲν ὑπῆρχον διὰ τοιαύτας συμπλοκάς.

Ἡ μελέτη τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Προδρόμου μετὰ τῶν ἀσκητηρίων πέριξ αὐτοῦ παρέσυρε τὸν σ. (σ. 189 κέξ.) εἰς νέας παραδοξολογίας. Τὰ πράγματα εἶναι ἀπλούστερα ἀπὸ ὅ,τι ὁ σ. φαντάζεται. Ἐντὸς τοῦ σπηλαιώδους βράχου σώζονται ἀκόμη κόγχαι παλαιῶν ἀσκητηρίων. Ἐν ἐξ αὐτῶν ἦτο ἄλλοτε τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς. Τοῦτο ἀρχικῶς ἦτο τὸ σημερινὸν ἱερόν, ὅπερ βραδύτερον ἠρῶνθη λοξῶς πρὸς Δ κατὰ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ βράχου καὶ ἀπέκτησε κυρίως ναὸν εἰς χαμηλοτέραν στάθμην, ὃν ὁ Γκ. θεωρεῖ «εἰδός τι νάρθηκος». Αἱ τοιχογραφίαι περιγράφονται μὲ πολλὴν ἐκζήτησιν καὶ τὰ συμπεράσματα εἶναι αὐθαίρετα, οὐδαμοῦ στηριζόμενα, παρὰ τὴν ἀτελείωτον εἰκονολογίαν τοῦ σ., ἀγωνιζομένου ν' ἀνεύρη πρότυπα, νὰ συνδυάσῃ τὰς ὑπαρχούσας ἐνδείξεις πρὸς τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν καὶ νὰ βασισθῇ ἐπὶ δῆθεν τεχνικῆς, διὰ νὰ χρονολογήσῃ τὸ μνημεῖον. Τέλος καταλήγει (σ. 197) εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ μονὴ «ὑπῆρχεν ὀπωσδήποτε τοῦλάχιστον τὸν ΙΔ' αἰῶνα, τὸ καθολικὸν δ' αὐτῆς ἀναμφισβητήτως εἶναι παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ δὴ τοῦ Σ' αἰῶνος, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ

τρόπου τῆς λαξεύσεως αὐτοῦ (!, τίνος;)... τούτων οὕτως ἐχόντων δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸ εἰρημένον ναῦδριον ὡς τὸ παλαιότερον χριστιανικὸν μνημεῖον τῆς Πελοποννήσου!»! Ὡς πρὸς τὰς τοιχογραφίας ὁ σ. ἀποφαίνεται (σ. 203-204) ὅτι τρεῖς ἀγιογράφοι εἰς ἰσαριθμούς χρονικὰς περιόδους εἰργάσθησαν, ἦτοι τὰ μέσα ΙΖ' αἰ. ἐξετελέσθησαν πᾶσαι αἱ τοιχογραφίαι πλὴν τῆς Πλατυτέρας εἰς τὸ καθολικόν, τριάκοντα ἔτη βραδύτερον ἐξετελέσθησαν αἱ τοιχογραφίαι τῶν ἀσκητηρίων καὶ τοῦ τέλους τοῦ ΙΔ' αἰ. εἶναι ἔργον ἢ Πλατυτέρα. Εἰς τὴν πραγματικότητα πρόκειται περὶ τοιχογραφιῶν τοῦ ΙΣ' αἰῶνος ἐπὶ κτίσματος συγχρόνου, καὶ δὴ περὶ ἔργων καλλίστης τέχνης τῆς Κρητικῆς λεγομένης σχολῆς, κατὰ τὸν Κόντογλου μάλιστα Θεοφάνους τοῦ Κρητός. Ὁ σ. δὲν γνωρίζει τὸ δλίγον χαμηλότερον τῆς μονῆς ἠρειπωμένον ἐκκλησιδριον τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ, εἰς θέσιν Σωτήρα, οὐδὲ τὴν ὑπὸ τοῦ καθηγ. Α. Ζακυθηνοῦ ἐκδοσιν ὑπαρχούσης ἀλλὰ δεινῶς κακοποιηθείσης ἐπιγραφῆς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Τοῦτο ἀσφαλῶς προϋπάρχον τῆς μονῆς χαρακτηρίζεται ὡς πλησίον τοῦ Ἀτσιώλου — πολισματος βυζαντινοῦ — κείμενον. Τὸν ἐν Δημητσάνῃ σωζόμενον κτητορικὸν κώδικα τῆς μονῆς, καίτοι ἀναφέρει, ἐξ ἀθτοψίας δὲν γνωρίζει, οὔτε τὸ λοιπὸν ἀρχεῖον τῆς μονῆς. Ἐπίσης δὲν ἔχει ὁ σ. οὐδεμίαν οἰκειότητα πρὸς τοπογραφικὰ προβλήματα τῆς περιοχῆς, πάντα δὲ ταῦτα εἶναι χρησιμώτατα προκειμένου νὰ εἰσδύσῃ τις βαθύτερον εἰς τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας ἐνὸς χριστιανικοῦ μνημείου. Εἶναι ἐπιστημονικῶς ἐπικίνδυνον νὰ προσπαθῇ κανεὶς νὰ χρονολογήσῃ ἐν μνημείον βασιζόμενος εἰς ἀτομικὰς αἰσθητικὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς τεχνικῆς τῶν τοιχογραφιῶν αὐτοῦ, οἷαι π.χ. «ἐξ ἐπόψεως τέχνης ἢ παράστασις τῶν ἁγίων τούτων γυναικῶν (Ἀναστασίας, Ἀγάθης, Πελαγίας, σ. 199) δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀρκούντως ἐπιτυχῆς. Εἰς αὐτὰς ἠδυνήθη ὁ καλλιτέχνης νὰ δώσῃ ἠΐξημένην τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως τῶν προσώπων των καὶ αἰσθητὸν πως νὰ καταστήσῃ τὸν ρόλον τῆς ἀποστολῆς των...».

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιμείνωμεν ἀναλύοντες τὸ βιβλίον ἔτι περαιτέρω, διότι εἰς οὐδεμίαν σελίδα δυνάμεθα νὰ συμφωνήσωμεν μετ' αὐτοῦ. Ὁ καθηγ. Α. Ευγγόπουλος θεωρεῖ μόνην σχεδὸν θετικὴν προσφορὰν τοῦ βιβλίου τὴν λεπτομερῆ καταγραφὴν τῶν σκηνῶν καὶ τῶν μορφῶν ποὺ εἰκονίζονται εἰς ἐκάστην ἐκκλησίαν. Ἀλλ' οὔτε τοῦτο δυστυχῶς δὲν ἐπιτυγχάνει ὁ σ. ποὺ συνθέσεις ὀνομάζει τὰς μεμονωμένας μορφάς, διότι καὶ πάλιν περιπίπτει εἰς σοβαρὰ σφάλματα. Βλέπει π.χ. εἰς τὸν ναὸν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (σ. 98) χάραγμα ἐπὶ τοῦ τοίχου εἰς τὴν κόγχην, ὅπου ἡ Μετάληψις τῶν Ἀποστόλων, καὶ νομίζει ὅτι ὁ Ἰησοῦς βασιτάζει θυμιατήριον δηλωτικὸν τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἀξιώματος! Καὶ τοιούτου εἴδους παρανοήσεις δὲν σπανίζουν.

Συμπέρασμα.—Ἐνῶ ὁ τίτλος τοῦ μετὰ χεῖρας τόμου ἀναφέρεται εἰς τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Στεμνίτισης, μεταβάλλεται εἰς τὴν πραγματικότητα ὑπὸ τοῦ σ. τὸ βιβλίον εἰς συστηματικὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως

τῶν διαφόρων εἰκονογραφικῶν τύπων. Ἄλλὰ τοῦτο παραμένει πρόθεσις μόνον, διότι ὁ σ. δὲν ἔχει τὸν ἀνάλογον ὄπλισμὸν διὰ τοιοῦτον σκοπὸν.

Δεύτερον. Πάντα τὰ μεταβυζαντινὰ εἰς τὴν πραγματικότητα μνημεῖα τῆς Στεμνίτσης ὁ σ. ἀνάγει εἰς τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἀπὸ τε ἀρχιτεκτονικῆς καὶ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως. Τὰ συμπεράσματά του εἶναι αὐθαίρετα καὶ ἐσφαλμένα, τόσον ἀπὸ πλευρᾶς ἡλικίας τῶν μνημείων, ὅσον καὶ ἀπὸ καλλιτεχνικῆς ἀξίας. Οὕτως ἢ ἐν προλόγῳ διαφημιζομένη πρόθεσις του δὲν καταξιώνεται.

Τρίτον. Τὰ ἐκδιδόμενα ἀκιδιογραφήματα καὶ αἱ ἐπιγραφαί, τὰ ἐπ' αὐτῶν ὑπομνήματα καὶ τὰ διαφημιζόμενα ὡς προσφερόμενα νέα ἱστορικά στοιχεῖα ἔχουν μυθιστορηματικὸν χαρακτῆρα.

Τέταρτον. Ἡ μέθοδος τοῦ σ. εἶναι ἀντιεπιστημονικὴ· χρῆσις ἀφορισμῶν, ὑπερβολαί, παρανοήσεις, συγχύσεις, οἰκονομία τῆς ὕλης, ἀναφομοίωτα βοθητήματα ἐξ ὧν ἀντλεῖ, ἄγουν εἰς κοινοτοπίας καὶ καθιστοῦν τὸ βιβλίον ἀποτυχημένον. Ἐξ ἄλλου ἢ ἄγνοια ἱστορικῶν, τοπογραφικῶν καὶ τοπικῶν ζητημάτων τῆς ἐξεταζομένης περιοχῆς ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν σ. τὴν δυνατότητα νὰ ἐκφράσῃ ἐγκύρους γνώμας καὶ δυσχεραίνει ἐτι μᾶλλον τὸ ἄχαρι ἔργον ποὺ ἀνέλαβε.

ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

René Henry, Photius, Bibliothèque, tome I («codices» 1-84), Paris 1959, σσ. LII+φφ. 191+σσ. 9 (Belles Lettres).

Ἐπὶ τὸν ὡς ἄνω τίτλον ἐνεφάνη ἐσχάτως διὰ τοῦ ἐν Παρισίοις ἐκδοτικοῦ οἴκου «Les Belles Lettres» ἡ ἐκδοσις μέρους τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου, ἥτοι τοῦ κειμένου τοῦ περιέχοντος τοὺς κώδικας ἀπὸ 1-84, μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ παρατηρήσεων ὑπ' αὐτήν. Ἡ ὅλη ἐργασία ἐγένετο ὑπὸ τοῦ René Henry, διδάκτ. τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῶν Γραμμάτων, καθηγητοῦ τοῦ ἐν Charleroi Athénée Royal.

Ἡ παροῦσα ἐκδοσις, ἀφιερωμένη εἰς τὸν Albert Severyus, καθηγητὴν τοῦ ἐν Liège Πανεπιστημίου, εἶναι ἡ τρίτη κατὰ σειρὰν μὲ ἐπιστημονικὰς ἀξιώσεις, μετὰ τὰς ἐκδόσεις τῶν David Hoeschel (Augsburg 1601) καὶ Bekker (Berlin, 1824-1825).

Ἐν τῷ προλόγῳ ἐξετάζονται περιληπτικῶς βιογραφικὰ καὶ ἄλλα ἐπὶ τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου στοιχεῖα, προβλήματα τινὰ τῆς Βιβλιοθήκης καὶ ἐν συννεχείᾳ λεπτομερέστερον τὰ τῆς χειρογράφου παραδόσεως, τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων καὶ τῆς ἀνά χειρᾶς τοῦ κειμένου προηγεῖται βραχεῖα βιβλιογραφία.